

Czesław Grajewski

Ważniejsze polskie źródła oficjum browiarzowego

Saeculum Christianum : pismo historyczno-społeczne 11/2, 223-227

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

CZESŁAW GRAJEWSKI

WAŻNIEJSZE POLSKIE ŹRÓDŁA OFICJUM BREWIARZOWEGO

Wśród ksiąg liturgicznych niezbędnych do sprawowania w przeszłości kultu w Kościele katolickim na czoło wysuwają się trzy: graduał, mszał i antyfonarz. Dwie pierwsze przeznaczone były dla obrzędów oficjum mszalnego, ostatnia – dla oficjum brewiarzowego. Graduał, to księga zawierająca śpiewy tzw. zmiennych części mszy św. (*proprium missae*) wykonywane przez solistę, kantora. Mszał, używany do dziś przez celebransa, zawiera stałe i zmienne części mszy przeznaczone dla celebransa.

Antyfonarz jest, a właściwie był, ponieważ obecnie używają go jedynie wspólnoty monastyczne, księgą zawierającą śpiewy (przede wszystkim antyfony i responsoria) przeznaczone do celebracji godzin kanonicznych, a więc liturgii pozamszalne. Początkowo jednak (do ok. XI w.) *liber antiphonarius* zawierała antyfony mszalne i brewiarzowe¹.

Powstanie antyfonarzy poprzedziła reforma liturgii Grzegorza Wielkiego, której celem było ujednoczenie śpiewu w Kościele. Jednak papież Grzegorz I nie może być uważany za twórcę antyfonarza w ścisłym sensie. Uważa się, że pierwszym antyfonarzem było *antiphonale* podarowane przez papieża Pawła I królowi Franków Pepinowi. W IX w. pojawiają się antyfonarze zawierające śpiewy brewiarzowe i osobne księgi, ze śpiewami mszalnymi, z których później rozwinęły się graduały².

Na terenie Polski, po przyjęciu ksiąg liturgii rzymskiej (synod piotrkowski, 1577 r.), wydano w krakowskiej drukarni Andrzeja Piotrkowczyka księgi zawierające chorał rzymski (nazwa *chorał piotrkowski* pochodzi od nazwiska edytora), m.in. w r. 1600 antyfonarz na zlecenie prymasa S. Karnkowskiego i biskupów polskich. W 1645 r. ukazało się jego II wydanie uzupełnione, w którym, mimo medycejskiej edycji śpiewów rzymskich zachowano tradycyjny śpiew chorałowy, jaki używany był w Polsce od średniowiecza. Melodie te obowiązywały aż do ukazania się *Liber usualis* (I poł. XX w.)³.

¹ B. Bartkowski, *Antyfonarz* (hasło). W: Encyklopedia Katolicka. T. 1. Lublin 1973, szp. 711.

² Tamże.

³ Tamże.

W polskich zasobach archiwalnych i bibliotecznych zachowało się ok. dwustu antyfonarzy, z czego większość (blisko 150) z okresu przedtrydenckiego, tzn. w uproszczeniu do końca XVI w.

Za najstarsze antyfonarze, według dzisiejszego stanu wiedzy, można uznać zabytki z XII wieku: fragment z Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu **ms 150**, z notacją jeszcze cheironomiczną (bezliniową), **ms. 51**, ordinarium z Archiwum Kapitulnego na Wawelu, ze sporadycznie zanotowanymi na marginesach dyferencjami psalmowymi. W słynnym gnieźnieńskim *Missale plenarium* z II poł. XII w. **ms. 149**, pochodzącym ze środkowych Włoch zachował się fragment oficjum brewiarzowego o św. Janie.

Z XIII-XIV w. zachowało się ponad 30 liturgików, w większości zakonnych. Można wyliczyć przykładowo: dwutomowy antyfonarz norbertański, używany przez norbertanów płockich, obecnie przechowywany w klasztorze **ss. norbertanek** w Imbramowicach **ms. RM 1, RM 2** (ok. 1210 r.) a powstały prawdopodobnie na Zachodzie Europy, antyfonarze klarysek z Głogowa (**ms. IQ 216** Biblioteka Uniwersytecka, Wrocław⁴), Starego Sącza (**ms. 389/1; 388/3**) i Krakowa **ms. 207**, (ok. 1300 r.). Ten ostatni zawiera nieznaną poza Polską krótki traktat muzyczny *Musica cum sit una de septem liberalibus artibus*. Wartościowy jest całoroczny antyfonarz z XIII w. proveniencji norbertańskiej pochodzący z żeńskiej prepozytury w Żukowie na Pomorzu, obecnie przechowywany w bibliotece seminarnej w Pelplinie (**L 22**). Dość liczny zespół antyfonarzy tego okresu reprezentuje tradycję cystersów śląskich (Henryków **IF 403**, Lubiąż **IF 399**, oba kodeksy w bibliotece uniwersyteckiej we Wrocławiu), pomorskich (Pelplin **L 36**) oraz małopolskich (Szczyrzyc **B. III. 26/697**). Spośród kodeksów diecezjalnych XIII i XIV w. uwagę zwracają dwa: krakowski **ms. 52**, z ok. 1320 r., pochodzący z Wawelu, uznawany obecnie za najstarszy antyfonarz diecezjalny oraz **ms. 1** z 1372 r. z kolegiaty kieleckiej, powstały najprawdopodobniej w Krakowie⁵. Ponadto warte wspomnienia są: rękopisy **R 503** (poł. XIV w.) i **M 1244** z 1387 r. oraz **51319 Muz** (olim **K 21**), reprezentujące liturgię wrocławską (wszystkie w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu), **ms. 4** z Muzeum Diecezjalnego w Płocku z zapisem treści w dwóch kolumnach, pochodzący prawdopodobnie ze Śląska, bądź Czech, trzytomowy antyfonarz karmelitów z Krakowa, z końca XIV w., powstały w Pradze, ale używany w konwencie krakowskim (**ms. 12, 14**, trzecia część, **ms. 12025/IV**, znajduje się w *Ossolineum*) oraz antyfonarze krzyżackie **L 10** i **L 19** pochodzące prawdopodobnie z katedry w Chełmży⁶. Jeden

⁴ Opracowanie źródłowe: A. P i n i o r, *Antyfonarz klarysek głogowskich*. Lublin 1968 (maszynopis w Bibliotece KUL).

⁵ Źródłowe opracowanie: T. M i a z g a, *Antyfonarz kielecki z 1372 roku pod względem muzykologicznym*. Graz 1977.

⁶ J. S z e n d r e i, *Notacja liniowa w polskich źródłach chorałowych XII-XIV wieku*. W: *Notae musicae artis. Notacja muzyczna w źródłach polskich XI-XVI wieku*. Red. E. Witkowska-Zaremba. Kraków 1999, s. 209-210.

z sześciu antyfonarzy kartuskich dotychczas zidentyfikowanych znajdujących się w Polsce, pochodzi z Gidel (napisany przed 1389 r.), obecnie w Archiwum Prowinjii OO. Dominikanów w Krakowie (**ms. 82 L**).

W ciągu wieku XV wzrasta liczba zachowanych antyfonarzy w polskich zasobach i można mówić o łącznej liczbie (XII-XV w.) przekraczającej 50. Do najcenniejszych należy zespół ksiąg wawelskich: **ms. 47**, fundacji bpa Zbigniewa Oleśnickiego, **ms. 48-49**, fundacji kanonika Adama z Będkowa (1451, 1457 r.), **ms. 53** z 1471 r. Następny – **ms. 590** z Archiwum **oo. Paulinów na Jasnej Górze** jest zabytkiem diecezjalnym, pochodzącym ze Śląska⁷. W zasadzie diecezjalne, choć można mówić w tym przypadku także o zakonnych (krzyżackich), są antyfonarze pochodzące z Prus: **ms. L 5-6** z katedry chełmińskiej⁸ i **Mar. F. 404-405** z **gdańskiej katedry NMP**. Cennym zabytkiem liturgicznym jest wielki, sześciotomowy antyfonarz kanoników regularnych laterańskich z krakowskiego Kazimierza, powstały ok. 1422 r. (**ms. 1-6**). Według dzisiejszego stanu badań jest to jedyny antyfonarz tej kongregacji zachowany w polskich zasobach. Ważny dla historii chorału polskiego jest także jedyny średniowieczny (skopiowany przed 1409 r.) antyfonarz benedyktyński, **ms. Akc. 10808**, tzw. antyfonarz opata Mściława z Tyńca, przechowywany obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie⁹, którego dopełniający tom zaginął w czasie II wojny światowej. Znany jest także liturgik bernardyński z 1408 r., wykonany w Krakowie dla gwardiana w Radomiu (**ms. 1689** z Muzeum Diecezjalnego w Sandomierzu). Nie można zapomnieć również o źródłach płockich (m.in. **ms. 35-36**¹⁰). Oprócz wymienionych, nadal duży udział w tej liczbie stanowią źródła cysterskie (**ms. 74-75** Archiwum Archidiecezjalne, Poznań), franciszkańskie (**IF 430**) i norbertańskie (**IF 395**).

Wiek XVI przynosi dość okazałą, jak na polskie warunki, liczbę ok. 60 ksiąg, z tego blisko połowa to zabytki diecezjalne. Największą wartość stanowi czterotomowy (pierwotnie sześciotomowy) antyfonarz gnieźnieński **ms. 94-97**, fundacji kanonika Klemensa z Piotrkowa, napisany przez świeckiego katedralisa Abrahama w r. 1505-06. W wielu opracowaniach można natrafić na informację, jakoby Abraham był dominikaninem, jednak nie znalazło to potwier-

⁷ H. Feicht uważał ten rękopis za zakonny, jednakże wykazujący tzw. romańską wersję chorału. Por. T e g o ż, *Studia nad muzyką polskiego średniowiecza*. Kraków 1975, s. 261, 321. T. Miażga zaliczył go do zespołu ksiąg paulińskich. Por. T e g o ż, *Notacja gregoriańska w świetle polskich rękopisów liturgicznych*. Graż 1984, s. 253. Współczesne badania (m.in. L. Nowakowski, Cz. Grajewski) sytuują kodeks ten w diecezjalnym kręgu liturgicznym Śląska.

⁸ J. S z e n d r e i, *Notacja liniowa*, s. 210.

⁹ Więcej na temat tego kodeksu w: Wł. P o d l a c h a, *Miniatury tyńceckich ksiąg liturgicznych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie*. W: *Księga Pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*. T. 2. Lwów 1916, s. 195-211.

¹⁰ Więcej na temat płockich źródeł w: H. F e i c h t, *Płockie średniowieczne rękopisy muzyczne*. W: *Notatki Płockie*. Z. 19. Płock 1961, s. 7-11.

dzenia w dokumentach z epoki ani w badaniach źródłowych¹¹. Miniatura przedstawiająca katedrę gnieźnieńską w tym antyfonarzu (ms. 94) okazała się pomocną przy powojennej rekonstrukcji katedry. Interesujący jest trzytomowy antyfonarz z Biblioteki Seminaryjnej w Kielcach (**ms. 3-5**), w którym zamieszczona została żartobliwa piosenka żaków *Defectus misit nos ad vos* w jak najbardziej poważnym gregoriańskim stylu¹². Dwa tomy (pierwotnie trzy) antyfonarza z kolegiaty w Łasku (ok. 1520 **ms. b. s. I, II**) to ślad fundacji prymasa Jana Łaskiego, zawierają liturgię gnieźnieńską. Trzytomowy antyfonarz **Mar. F. 408-410**, (1512-13) z kościoła mariackiego w Gdańsku stanowi chyba ostatnie historycznie źródło liturgiczne i znak obecności krzyżaków na Pomorzu. Niezwykle bogato zdobiony antyfonarz bożogrobców z Miechowa (**ms. RL 8**, Biblioteka Seminaryjna, Kielce, 1562-63) jest jedynym zachowanym w Polsce źródłem do poznania śpiewów brewiarzowych tego zakonu rycerskiego. Licznie reprezentowane są antyfonarze dominikańskie, zwłaszcza zachowane cztery tomy z pierwotnej, siedmiotomowej fundacji (**ms. 14-17** Archiwum Prowincji OO. Dominikanów, Kraków), bardzo staranny antyfonarz augustianów włoskich, sprowadzony do Polski w II poł XIX w. (**ms. 2826-2832** Biblioteka Czartoryskich, Kraków), jedyny antyfonarz diecezji wrocławskiej, **ms. 4-5**, wykonany prawdopodobnie w Krakowie ok. 1531 r. jako dar biskupa Macieja Drzewickiego żegnającego się z diecezją kujawską przed odejściem na stolicę prymasowską¹³. Świadkiem liturgii krakowskiej jest manuskrypt **1553/V** przechowywany obecnie w Bibliotece Uniwersyteckiej we Lwowie. Zespół antyfonarzy benedyktynek staniąteckich z 1534 r., zapowiada już większą liczbę zażytków tej kongregacji w następnym wieku. Pojawiają się już także drukowane antyfonarze, obok piotrkowskiego: (wenecki z 1566 r. **b. s. Żarnowiec**, Archiwum **ss. benedyktynek**), **1344/1** Archiwum Archidiecezjalne, Gniezno, cysterski **b. s.** Biblioteka Seminarium Duchownego, Gdańsk (1545, Troyes, Francja).

Z okresu potrydenckiego pochodzi ok. 90 antyfonarzy. Najliczniej w tej grupie reprezentowani są cysterskie, dominikańskie (m.in. Błażeja Dereya **ms. 48 L**), franciszkańskie, benedyktynek oraz norbertanek. Diecezjalną tradycję reprezentuje znikoma ilość ksiąg. Interesujący jest antyfonarz z kolegiaty łowickiej z 1698 r., **ms. 29 (99)**, spisany na polecenie prymasa Michała Radziejewskiego. Zawiera oficja o patronach szwedzkich, które weszły do kalendarza

¹¹ B. P r z y b y s z e w s k i, *Abraham, krakowski pisarz ksiąg. W: Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU*. T. 52: 1951, nr 2, s. 76-77; T e g o ż, *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu 1501-1515*. T. 4. Kraków 1965; Cz. G r a j e w s k i, *Liturgiczny rękopis gnieźnieński*. Toruń 2002.

¹² Zapis muzyczny w opr. H. Feichta w: *Musica Antiqua Polonica. Antologia. Średniowiecze*. Red. J. Morawski. Kraków 1972, s. 15; także K. M o r a w s k a, *Średniowiecze część 2: 1320-1500. W: Historia muzyki polskiej*. T. 1. Warszawa 1998, s. 298.

¹³ Cz. G r a j e w s k i, *Średniowieczny antyfonarz ms. 4 i 5 świadek liturgiczno-muzycznej tradycji diecezji wrocławskiej*. Ateneum Kapłańskie. T. 142: 2004, z. 569, s. 109, 116.

polskiego w 1616 r. Kilka tomów antyfonarzy cysterskich w Pelplinie (m.in. **ms. L 4, L 16**, do r. 1643) wyszło spod ręki brata Feliksa Trzczińskiego, uważanego, niesłusznie, za kopistę wielkiej tabulatury pelplińskiej. Dla historii liturgii ważny jest dwutomowy antyfonarz pomorski, napisany przez toruńską benedyktynekę, Dorotę Łążeńską z Dobrzyńnia w latach 1622 i 1624¹⁴. Rękopis ów, **ms. b. s. I, II** znajdujący się w archiwum benedyktynek w Żarnowcu, zawiera unikatowe oficjum wspólne o patronach polskich. Warto wspomnieć o pięknie zdobionym jednym tomie antyfonarza dominikanów lubelskich z 1731 r., znajdującym się w Bibliotece PAN w Kórniku (**ms. 11711**). Z tego okresu również zachowała się dość duża liczba antyfonarzy w bibliotekach norbertanek w Krakowie, cystersów w Szczyrzycu, benedyktynek w Staniątkach i in.

Ten pobieżny przegląd źródeł ma na celu ogólne zapoznanie ze stanem posiadania ksiąg oficjum brewiarzowego w zasobach archiwalnych i bibliotecznych Polski. O ile na temat polskich graduatów ukazał się już cały szereg prac źródłoznawczych (niektóre opublikowano w serii *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia* pod redakcją J. Pikulika), o tyle antyfonarze czekają na takie opracowania i publikacje. Pewne zwiastuny realizacji takiego zamierzenia już się pojawiły, więc wypada mieć nadzieję, że w dającej się przewidzieć przyszłości muzykologia polska będzie dysponować fundamentem dla szerokiej syntezy naukowej śpiewów oficjum brewiarzowego.

DIE POLNISCHE WICHTIGEREN QUELLEN DES OFFIZIUM

Zusammenfassung

In dem Artikel wird ein flüchtiger Überblick über Quellen des *officium divinum*, Manuskripte und Druckschriften, die in polnischen Bibliothekarchiven seit dem 12. Jahrhundert bewahrt werden, gegeben. Schätzungsweise gibt es zurzeit ca. 200 Antiphonarien und *ordines*, die Breviergesänge beinhalten. Die wertvollsten, gleichzeitig auch umfangreichsten Sammlungen werden in Kraków, Wrocław, Pelplin, Kielce und Płock aufbewahrt.

Übersetzt von Beata Durajska

¹⁴ Opracowany głównie od strony zdobnictwa przez: St. Sawicką. T e j ż e, *Pomorski rękopis iluminowany z XVII w.* Studia Pomorskie. T. 1: 1957, s. 263-329.